

DOMONKOS Endre
tudományos főmunkatárs
Budapesti Gazdasági Egyetem, Alkalmazott Tudományok
Egyeteme, Külkereskedelmi Kar
Budapest

senior research fellow
Budapest Business School University of Applied Sciences
Faculty of International Management and Business
Budapest, Hungary
email: Domonkos.Endre@uni-bge.hu

A KGST MEGALAKULÁSA ÉS KÜLKERESKEDELMI
KAPCSOLATRENDSZERE (1949-1953)

THE ESTABLISHMENT OF COMECON AND ITS FOREIGN
TRADE RELATIONSHIP (1949-1953)

ABSTRACT

After the period of World War II, the Soviet Union forced the Central and Eastern European countries to conclude bilateral agreements with them, which served to integrate the whole region into the Soviet sphere of interest. The Comecon was established by the dictate of Stalin in January of 1949, which had its seat in Moscow. The objective of the organisation was to promote and deepen the economic cooperation among the Central and Eastern European countries. Comecon was characterised by the economic and political influence of the Soviet Union. Instead of providing mutual benefits in the foreign trade relations, one-sided dependency emerged between the Soviet Union and the subordinated countries of the region. The outcome of rigid and bureaucratic regulation of the „command economy” and the application of the fixed price system contributed to the isolation of Central and Eastern Europe in the world economy.

The objective of my essay is to analyse the foreign trade relations of the Central and Eastern European countries between 1949 and 1953 within the context of Comecon. In order to better understand the operation of the

Soviet Union dominated economic organisation, it is crucial to evaluate the peculiarities of Soviet economic and political interests in Central and Eastern Europe. Because of length constraints, I will not highlight the factors that determined the economic development of the region, including the consequences of forced industrialisation and the collectivisation of the agriculture.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, KGST, külkereskedelmi kapcsolatok, Közép- és Kelet-Európa, parancsgazdaság, egyoldalú függőség

Keynotes: economic history, Comecon, foreign trade relations, Central and Eastern Europe, command economy, one-sided dependency

1. Bevezetés

A második világháborút követő időszakban a Szovjetunió bilaterális szerződésekkel igyekezett a közép- és kelet-európai országokat minél szorosabban a szovjet érdekszférába integrálni. Sztálin utasítására 1949 januárjában megalakult Moszkvában a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST). A szervezet célja a közép- és kelet-európai államok közötti gazdasági együttműködés kibővítése, valamint elmélyítése volt. A KGST működésében kezdettől fogva a Szovjetunió politikai és gazdasági befolyása érvényesült. A kölcsönös előnyöket biztosító kereskedelmi kapcsolatok helyett a szuperhatalom és az alárendelt közép- és kelet-európai országok viszonyában egyoldalú függés alakult ki. A merev és bürokratikus „parancsgazdaság”, a rögzített árrendszer alkalmazása miatt a térség országait teljesen elszigetelték a világpiaci-világgazdasági folyamatoktól.

Tanulmányom célja a közép- és kelet-európai országok külkereskedelmi kapcsolatrendszerének vizsgálata a KGST keretein belül az 1949 és 1953 közötti időszakban. A Szovjetunió által irányított gazdasági szervezet működésének elemzése során kulcsfontosságú kérdést jelent a régióval kapcsolatos szovjet politikai és gazdasági érdekek ismertetése. Ugyanakkor terjedelmi korlátok miatt nem kívánok foglalkozni a térség államainak gazdasági fejlődését meghatározó tényezőkkel, valamint az erőltetett iparosítás következményeivel és a mezőgazdaság kollektivizálásának kérdéskörével.

2. A KGST megalakulása és külkereskedelmi kapcsolatrendszere

A második világháború utolsó szakaszában a szovjet hadsereg megszállta Közép- és Kelet-Európa országait. A német uralom megszűnését követően a sztálini Szovjetunió katonai, politikai és gazdasági téren is döntő befo-

lyást szerzett a térség államai felett, melyet az antifasiszta koalíció nyugati nagyhatalmai (Egyesült Államok, Nagy-Britannia) Jaltában és Potsdamban elfogadott határozataikkal is elismertek. A háború utáni első évtizedben a Szovjetunió lehetséges szándékai Kelet-Európával kapcsolatosan három csoportba sorolhatók. Katonai téren a legfőbb szempont Németország korábbi politikai és gazdasági befolyásának felszámolása és újbóli megerősödésének megakadályozása volt. Politikailag biztosítani kellett, hogy az egyes országokat a Szovjetunió irányában ne ellenséges kormányok irányítsák, gazdasági téren pedig a térség erőforrásait akár jóvátétel, akár más gazdasági kiaknázás formájában a szovjet gazdaság újjáépítéséhez és iparosításához felhasználhassa. A kommunista vezetés arra törekedett, hogy a közép- és kelet-európai országokat gazdaságilag és politikailag is mind szorosabban integrálja az egybefüggő területet alkotó szovjet érdekszférába.¹ A szovjet kísérlet első szakasza 1945-től 1948-ig tartott, fő jellemzője, hogy a Szovjetunió egy sor kétoldalú kereskedelmi és fizetési egyezményt kötött a térség államaival. Ilyen egyezményt írt alá 1945-ben Lengyelországgal, 1947-ben Csehszlovákiával, Magyarországgal és Romániával, 1948-ban pedig Bulgáriával.²

A szovjet kísérlettel párhuzamosan a régió országaiban is jelentkeztek törekvések a gazdasági és politikai integráció megteremtésére:

- 1). 1946. július 1-jén Albánia és Jugoszlávia gazdasági együttműködésről szóló szerződést kötött és megállapodás született a két balkáni ország közötti gazdasági tervek összehangolásáról. A vámunió és a pénzügyi paritás megteremtéséről szóló egyezmény 1946. november 27-én lépett életbe.³
- 2). 1947 májusában jugoszláv-magyar gazdasági együttműködésről írtak alá megállapodást.⁴
- 3). 1947 júliusában parafálták a lengyel-csehszlovák gazdasági együttműködésről szóló szerződést, amely a közös befektetésen alapuló integrációt célozta. A szorosabb gazdasági kooperáció érdekében kétoldalú Gazdasági Bizottságot állítottak fel, melynek feladata a közös nagyberuházások elősegítése és a két ország gazdaságpolitikájának összehangolása volt.⁵
- 4). A legátfogóbb terv, amely a délkelet-európai államok összefogására irányult a Balkáni konföderáció terve volt. Tito már 1944-ben felvette egy jugoszláv-bolgár-albán együttműködés lehetőségét, s 1945 nyarán hozzáfogott az ún. Balkán-konföderáció megteremtéséhez.⁶ Ez utóbbi szövetséget Bulgária és Jugoszlávia kezdeményezte 1947-ben

egy olyan szerződésben, amelynek tárgyalásain személyesen Dimitrov és Tito – a legtekintélyesebb bolgár és jugoszláv vezetők – vettek részt. A szerződést elvben Romániára is kiterjesztették, amikor a két kommunista vezető külön-külön is ellátogatott Bukarestbe (1947 decemberében és 1948 januárjában). A három balkáni állam a vámunió létrehozását és gazdaságpolitikájának összehangolását fogalmazta meg legfőbb célként.⁷

A közép-kelet- és délkelet-európai országok integrációs elképzelései azonban keresztetköttek a Szovjetunió térségre vonatkozó katonai, politikai és gazdasági stratégiáját. Sztálin minden olyan kísérletet, amely a régió országainak szorosabb együttműködésére irányult, elutasított és a térséget erőszakosan, „felülről” – a szovjet érdekeknek megfelelően – akarta egységesíteni és központosítani. A szovjet vezetés koncepciójával szemben Tito „forgatókönyve” nemcsak a Szovjetunió gazdasági és politikai befolyásának csökkenését jelentette, hanem biztosította volna a Balkán-félszigeten Jugoszlávia regionális vezető szerepét. Ráadásul Tito a kommunista táboron belül is jelentős szerepre tartott igényt. A térség államaival (Albániával, Csehszlovákiával, Lengyelországgal, Magyarországgal, valamint Bulgáriával és Romániával) megkötött gazdasági és kereskedelmi egyezmények mellett a jugoszlávok komoly befolyással rendelkeztek a nemzetközi kommunista mozgalomban. A szovjet és a jugoszláv pártvezetés kezdeményezte 1947 szeptemberében a kommunista pártok közötti információcserét szolgáló Tájékoztató Iroda (Kominform) megalapítását. A szervezet központja Belgrád volt. A jugoszláv kommunisták tehát már a világháború utolsó éveiben viszonylag nagy önállóságot vívtak ki maguknak. Ugyanakkor Sztálin ellenezte a „különutas” jugoszláv politikát és a szovjet vezetés arra törekedett, hogy meghiúsítsa a Balkáni konföderáció tervét. Miután a jugoszláv kommunista vezetők elutasították a szovjet blokk uniformizálására irányuló törekvést 1948. június 28-án a Kominform tagjai kizárták a balkáni országot a szervezetből.⁸ Ezzel a lépéssel Jugoszlávia és a szovjet „blokk” többi országa szakított egymással.

A szocialista tábor felülről való megszervezésével és politikai homogenizálásával párhuzamosan a Szovjetunió erőteljesen törekedett a térség országainak gazdasági kizsákmányolására. A gazdasági értelemben vett kifosztás egészen az 1950-es évek elejéig tartott és az alábbi formában valósult meg:

- 1). Jóvátételi szállítások. Kelet-Németországból, Lengyelországból, Magyarországról, Romániából és Bulgáriából ipari és közlekedési esz-

közöket, késztermékeket és élő állatot szállítottak – ellentételezés nélkül – a Szovjetunióba háborús jóvátételként.⁹

- 2). A közép- és kelet-európai országokban a Szovjetunió vegyes vállalatokat hozott létre, amelyekben a tényleges irányítás a szovjet fél kezében volt. Ez utóbbi azt a célt szolgálta, hogy a szovjet vezetés az adott ország gazdasági életének kulcspozícióit ellenőrizze, illetve profitot vonjon ki.¹⁰

A szocialista tervgazdálkodás elképzeléseinek megfelelően a külföldi országokkal és vállalkozásokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatokat állami monopóliummá nyilvánították és lebonyolításukra szakosított külkereskedelmi vállalatokat hoztak létre. A termeléssel foglalkozó cégek nem folytathattak üzleti tevékenységet. Ezzel kívánták elérni a külkereskedelem centralizált, tervutasításos rendszerben történő irányítását és kontroll alatt tartani a külföldi – főleg a kapitalista – országokkal kialakított és fenntartott kapcsolatokat. A külkereskedelmi monopolvállalatok többségét Közép- és Kelet-Európa államaiban 1948-1949-ben alapították.¹¹ Csehszlovákiában 1948 áprilisában, Romániában 1948 októberében, Bulgáriában 1948 novemberében, Lengyelországban és Magyarországon pedig 1949 februárjában és júniusában alakultak meg a kizárólagos külkereskedelmi tevékenységre szakosodott vállalatok. Hasonló tendencia érvényesült Kelet-Németországban is, ahol 1948-ban jöttek létre kereskedelmi forgalom lebonyolításával foglalkozó állami cégek. A külkereskedelem terén is érvényesült a négy-szintű hierarchia rendszere. Legfelső szinten a Minisztertanács, mint döntéshozó szerv állt, amelynek alárendelték a tervezésért és koordinációért felelős országos tervhivatalt. Az állami külkereskedelem lebonyolítására szakosodott vállalatok adminisztratív irányítását a közép- és kelet-európai országokban 1948-1949-ben felállított külkereskedelmi minisztériumok látták el. A hierarchia legalsó szintjén működtek az ún. külkereskedelmi monopolvállalatok, melyek valamilyen szakágazat termékeinek kereskedelmével foglalkoztak. A tervhivatalok által készített és a külkereskedelmi minisztériumok által lebontott tervmutatók kötelezően előírták az áruexport- és import összetételét és szerkezetét, valamint a külföldi valutában lebonyolított tranzakciókat, továbbá a külkereskedelmi mérleg egyenlegét is. Az állami külkereskedelmi cégek a központi tervutasításokat hajtották végre és nem rendelkeztek önálló döntési jogkörrel. A rendszer működését a behozatalra kivetett kiegyenlítő vámtarifa és az exporttámogatásra épülő

mechanizmus tette teljessé, amelynek lényege a belföldi árak világpiaci árak konjunkturális változásaitól történő elszakítása volt.¹²

A külkereskedelem államosításával párhuzamosan a Szovjetunió a megszállási övezetébe tartozó közép- és kelet-európai országokat bilaterális szerződésekkel belekényszerítette egy katonailag, politikailag és gazdaságilag is a befolyása alatt álló nagytérszerkezeti keretbe, aminek formális kifejeződése a „Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa” lett. A szovjet és amerikai érdekelletét kiéleződése, a hidegháború kitörése alkalmat adott a nyugati térségtől való politikai és ideológiai elválasztásra, ami a Kominform megalapításakor (1947. szeptember) a zsdanovi proklamáció formájában csúcsonyosodott ki. Sztálin főideológusa, Andrej Zsdanov kifejtette, hogy a világ két (egy kapitalista és egy szocialista) blokkra szakadt, bizonyítva ezzel a két térség külön utakon járó fejlődését. A Szovjetunió nyomására a közép- és kelet-európai országok a Marshall-segélyt nem fogadhatták el, a helyébe lépő Molotov-program nem tudott érdemi gazdasági segítséget nyújtani. A térség valamennyi államában nagy volt a tőkeszükséglet a gazdaság helyreállítására, de a politikai szempontok érvényesítése megakadályozta a külső segítség potenciális ösztönző hatásának érvényesülését.¹³

Az ún. „szocialista világpiac” kiépítése érdekében 1949 januárjában Moszkvában megalakult a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST). Az alapító tagok a keleti blokk országai voltak: a Szovjetunió mellett Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia. Az NDK 1950-ben csatlakozott a szervezethez. A KGST célja a szocialista országok közötti gazdasági együttműködés kibővítése és elmélyítése volt.¹⁴ A szervezetet a Marshall-terv ellenében hozták létre, amely összeegyeztethetetlen volt a szovjet politikai és gazdasági érdekekkel. A KGST megalakításának gondolata a szovjet Állami Tervbizottság (Goszplan) korábbi elnökéhez, Nyikolaj Alekszejevics Voznyeszenszkij kötődött. Az 1930-as években létrehozott nagynémet gazdasági térséghez hasonlóan a szervezet – a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájával együtt, amely az ideológiai háttérrel biztosította – a szovjet gazdasági és politikai befolyás megnyilvánulását jelentette a közép- és kelet-európai térségben.¹⁵ Annak ellenére, hogy a szervezetet Sztálin utasítására hozták létre, 1953 március 5-én bekövetkezett haláláig nem történt meg a szervezeti kereteinek kiépítése. Jól mutatja ezt, hogy 1950 és 1954 között a KGST egyetlen ülést sem tartott, sőt a szervezet Alapszabályát megalakulása után 11 évvel, azaz 1960-ban fogadták el.¹⁶

A KGST megalakulásakor Sztálin a szervezet külpolitikai célját az Egyesült Államok európai uralmának felszámolásában határozta meg, melyet a

nyugat-európai országok nyersanyagellátásán keresztül kellett biztosítani. Ezzel a koncepcióval még összeegyeztethetőek voltak azok a törekvések, amelyek az egységes KGST-nyersanyagbázis megteremtését javasolták és az ipari munkamegosztási program kidolgozását szorgalmazták. Ezek az elképzelések azonban hamarosan lekerültek a napirendről és a KGST II., 1949 augusztusi szófiai ülésén már a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok további korlátozására utasították a szovjet blokk országait. Ettől kezdve központi törekvéssé vált az autarkia. Jóllehet nem országonkénti, hanem kifejezetten KGST-szintű önellátás megteremtése mellett döntöttek, a gyakorlatban mindegyik KGST-tagállam a szovjet mintát igyekezett követni és a saját autarkiájának kiépítését próbálta megvalósítani.¹⁷ A gyakorlatban mindez – az 1930-as évek sztálini Szovjetunió mintájára – egyet jelentett a térség valamennyi országában alkalmazott gazdaságpolitika egységesítésével, a nyersanyagigényes gazdasági ágazatok (bányászat, kohászat és az erre épülő nehézipar) nagyarányú fejlesztésével. A kommunista vezetés ugyanakkor egyáltalán nem vette figyelembe a Szovjetunió és a kelet-európai országok között a gazdasági fejlettség, a népesség és a nyersanyagbázis területén fennálló különbségeket. Szuperhatalom és a csatlós országok viszonyáról volt szó, amely magában hordozta a lehetőséget a kisebbek kihasználására.¹⁸ A szocialista blokkon belül a népesség kétharmadával, a GNP kétharmadával és a kőolaj és földgáz, valamint a vasérc készletek 90 százalékával a Szovjetunió rendelkezett. Közép- és Kelet-Európa országai tehát nemcsak külön-külön, hanem együttesen is jóval kisebb erőforrásokkal rendelkeztek, mint a Szovjetunió. A Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok viszonyát az aszimmetria és az egyoldalú függőség jellemezte. A térség minden egyes kis országa számára a Szovjetunió vált a legfontosabb külkereskedelmi partnerré, tőle függött a rendszert fenntartó nehézipar működtetése, az energiaforrások nagy része is a Szovjetunióból származott.¹⁹ Ugyanakkor a KGST-n belül nem volt elegendő ásványkincs, nyersanyag, élelmiszer és más alapvető árucikk. Ez részben a pazarló, gazdaságtalan anyagfelhasználás, részben pedig az erőltetett iparosítás következménye volt. A tagországokban a hazai ipar fejlesztéséhez – és az exporthoz – növekvő mennyiségű alapanyagra volt szükség. További problémát jelentett, hogy az alapanyagokkal könnyebben lehetett kereskedni a blokkon kívül konvertibilis valutáért, és hogy a szervezetben belül az alapanyagok ára az előállított termékekhez képest – a világpiaci árakhoz képest – viszonylag alacsony volt.²⁰ Megállapítható, hogy mind az integrációs szervezet működésében, mind az iparosítási modell, az irányítási eszközök és intézmények kialakításában

a szovjet megoldások egyoldalú követése érvényesült. A KGST-együttműködés „nyersanyagot késztermékért” alapelve a szovjet prioritásoknak megfelelően, azok hatására alakult ki.²¹

A tagországokon belül a piaci koordináció csak alárendelt szerepet játszott, mert a szabályozás mechanizmusa a bürokratikus koordinációra épült. Ez utóbbinak a legszélsőségesebb változata, az erősen központosított parancsgazdaság, a direkt bürokratikus szabályozás gyakorlata alakult ki az összes közép- és kelet-európai országban.²² A merev és bürokratikus tervutasításos gazdálkodás miatt nem is alakulhatott ki kölcsönös előnyököt biztosító kereskedelem. A Szovjetunió – a kétoldalú gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok megkötésével – arra törekedett, hogy a térség országait minél szorosabban a szovjet érdekszférához kapcsolja. Az 1949-től 1961-ig terjedő időszakot a szakirodalom a szervezet „kemény korszakának” nevezi, amikor a tagállamok egyértelműen a szovjet gazdaság és politika alá rendelődték. Ebben a korszakban valamennyi kis ország gazdasági rendszere szovjetizálódott, és ez megnövelte a szovjetek részéről kielégítendő energia- és nyersanyagigényt. A szervezet működésében ezt a periódust az áruhiány miatti gyors áruszállítás-növekedés, a termelési kooperációk és szakosodás hiánya, az egyoldalú függés megjelenése és az ezzel együtt járó áruszerkezeti és termelési rugalmatlanság jellemezte. A bürokratikus tervgazdálkodás rendszerében az iparhoz és a mezőgazdasághoz hasonlóan a külkereskedelemben is a mennyiségi szemlélet vált meghatározóvá. A mennyiség hajszolása szorosan összekapcsolódott a zsdanovi koncepcióval, melynek értelmében a KGST-országok belső önellátás megteremtésével megpróbálták magukat teljesen függetleníteni a világgazdasági rendszertől.²³ Ez utóbbi elképzelés a gyakorlatban megvalósíthatatlan volt, mert az 1930-as években még a sztálini Szovjetunió sem sikerült a világgazdasági folyamatoktól független, autark gazdaság kiépítése. Az iparosításhoz szükséges gépeket és berendezéseket ugyanis külföldről importálták.

1945 utáni években a közép- és kelet-európai országok külkereskedelmi kapcsolatrendszere is alapvetően megváltozott. Az 1930-as években Németország volt a kelet-közép- és délkelet-európai ország legfőbb kereskedelmi partnere és a Szovjetunió részaránya a külkereskedelmi forgalomban 10-18 százalékot tett ki. A második világháborút követő években viszont a Szovjetunió részesedése a régió legtöbb országának külkereskedelmében meghaladta az 50 százalékot.

1. táblázat: A közép- és kelet-európai országok kereskedelme 1950-ben (százalékban)

Table 1.: Foreign trade of the Central and Eastern European countries in 1950 (percent)

Ország	export a Szovjet-unióval	export a többi szocialista országgal	export összesen	import a Szovjet-unióval	import a többi szocialista országgal	import összesen
Albánia	63	37	100	37	63	100
Bulgária	54	37	92	50	36	86
Csehszlovákia	25	28	54	30	25	55
Magyarország	29	37	66	25	32	57
Lengyelország	24	32	56	29	32	61
Románia	62	31	93	46	33	79

Forrás: Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 218. old.

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a KGST-n belül számos közép- és kelet-európai ország teljesen kiszolgáltatottá vált a szovjet és a többi szocialistának mondott gazdaságnak a külkereskedelmet illetően. A Szovjetuniótól és a szocialista tábortól való egyoldalú gazdasági függés kiugróan magas volt a Balkán államai esetében. Románia kivételének 93 százaléka szocialista viszonyban zajlott, Albánia esetében szinte semmilyen egyéb külkereskedelem nem folyt. Bulgária is 92 százalékban kötődött az exportot illetően a blokk országaihoz, elsődlegesen a Szovjetunióhoz.²⁴ A gazdaságilag fejlett Csehszlovákia esetében 1948 és 1953 között a Szovjetunió és a többi szocialista ország részaránya a külkereskedelmi forgalomban 39,6 százalékról 78,5 százalékra emelkedett.²⁵ A Szovjetunió és a térség szocialista államainak részesedése Lengyelország és Magyarország exportjából 56 és 66 százalék körül alakult. A Szovjetunió és a szocialista tábor országainak teljes alárendeltsége érvényesült a behozatalban is. Az importfüggőség a három balkáni ország (Albánia, Bulgária és Románia) esetében kiugróan magas volt, de Csehszlovákia és Magyarország esetében is meghaladta az 50 százalékot. A külkereskedelemben tehát megvalósult a Zsdanov által megfogalmazott két világpiac (egy szocialista és egy kapitalista) elmélete.

A Szovjetunió és szövetségeseinek célja az volt, hogy a szocialista tömb minél kevésbé függjön a tőkés világpiactól, hogy ily módon felkészülhessen egy háború esetén bekövetkező blokádra.²⁶ A tőkés piacgazdaságú országokkal folytatott kereskedelmet tervezési és politikai szempontból is nemkívánatosnak tekintették.²⁷ Miután a Szovjetunió és az érdekszférájába tartozó országok elutasították a Marshall-segély igénybevételét, az Egyesült Államok is lemondott a kelettel való együttműködésről. 1948. március 1-jével kiviteli korlátozásokat léptetett életbe a szovjet zóna irányába, majd 1949-ben a kiviteli korlátozási törvény elfogadása után párizsi székhellyel megalakult a COCOM-Bizottság, amely meghatározta azokat a termékeket, amelyeket a tőkés országok nem exportálhattak a keleti blokk országaiba. A COCOM-lista megtiltotta az atomkutatással kapcsolatos anyagok, a fegyverek és a lőszer, illetve hadianyagok, továbbá a legfejlettebb technológiájú gépek és berendezések szocialista országokba történő kivitelét.²⁸ Ezzel az intézkedéssel a közép- és kelet-európai országokat elvágták a technológiai export lehetőségétől. Az amerikai tilalmi lista a Kelet-Európába irányuló áruexport közel 50 százalékát érintette és az intézkedés hatályát kiterjesztették valamennyi Marshall-segélyben részesült országra.²⁹

A tőkés országokkal való kereskedelmi kapcsolatokban további akadályt jelentett, hogy a szocialista blokk államai a külkereskedelmet állami monopóliummá nyilvánították, így az egymással kapcsolatban álló kereskedelmi partnerek egyenlőtlen helyzetbe kerültek. A külkereskedelem állami szabályozása, az export és importkontingensek megállapítása a piaci verseny megszűnését jelentette. Végül a kötött devizagazdálkodás, a valutaárfolyam árszabályozási szerepének kiiktatása, az árak hatósági szabályozása és szubvenciók mechanizmusok lehetővé tették a világpiacon a piacvaró tevékenységet, beleértve a dömpinget is. Mindezeket a piacgazdaságú országok diszkriminációnak tekintették, ezért a szocialista blokk országaival szemben importtilalmakat, importkontingenseket, fokozott piacellenőrzést és más mechanizmusokat alkalmaztak.³⁰

A Szovjetunió és a többi szocialista állam fejlett piacgazdaságú országokkal folytatott kereskedelme – a belső önellátás megteremtését szorgalmazó gazdaságpolitika és az Egyesült Államok, illetve a nyugat-európai országok által bevezetett exporttilalmi intézkedések miatt – az 1948. évi 50 százalékról 1952-re kevesebb mint 33 százalékra csökkent.³¹ Ugyanakkor a sztálinista diktatúra időszakában (1948-1953) Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország továbbra is fenntartotta a világ gazdaság más térségeivel és országaival való kereskedelmi kapcsolatait. Nyilvánvaló volt, hogy a kapitalista országokkal korábban kialakult kapcsolatrendszert nem lehetett

teljesen felszámolni. A közép- és kelet-európai országokban a gyors ütemű iparfejlesztéshez szükséges gépeket és berendezéseket nyugatról kellett importálni, miközben a mezőgazdaság egyre kevesebb árualapot termelt, így a térség legtöbb állama gabonaimportra szorult. Mindezek következtében egy jelentős eladósodás indult meg a KGST-keretein belül.³²

Egyetértünk Berend T. Iván azon megállapításával, hogy a KGST-ben az 1930-as és az 1940-es évek elejének nagynémet gazdasági térségéhez (Grossraumwirtschaft) hasonlóan a piaci és pénzviszonyokat teljesen felváltotta a természetbeni kereskedelem és a klíringelszámolás. A keményváltat teljesen kiiktatták, és a tagországok egymás között kölcsönös áruszállításokkal fizettek. A tervgazdaságok számára a legfontosabb cél a világpiacon áringadozások kiküszöbölése volt. Mindegyik ország a külkereskedelmi árakat a rögzített hazai árakhoz igazította, mert ezzel az ötéves időszakokra vonatkozó tervezés könnyebb és megbízhatóbb lett.³³ A koreai háború idején bekövetkezett világpiacon áremelkedések miatt a szervezet tagállamai egymás közötti kereskedelmükben bevezették a rögzített árakat, melyeket 1957-ig változatlanul fenntartották.³⁴ Ezzel a lépéssel könnyen kiszámíthatóvá tették a tagországok közötti exportot és importot az ötéves tervidőszak végére. A KGST-keretében kétoldalú egyezmények biztosították a közép- és kelet-európai országok számára az energia- és nyersanyagellátást a Szovjetunióból, amiért jobbra ipari termékekkel fizettek, ami segítette Moszkvának enyhíteni a beruházási javakban és fogyasztási cikkekben mutatkozó hiányt. Ugyanakkor a közép- és kelet-európai országok a gyenge minőségű és versenyképtelen ipari termékeiket értékesíteni tudták a szovjet piacon. A Szovjetunióba irányuló ipari termékexport végső soron elősegítette a térség agrárországainak gyors iparosítását.³⁵ A KGST 1949 és 1961 között tartó időszaka kifejezetten előnyös volt a nagy tömegű alapanyag-kitermelő országok számára. A Szovjetunió mellett viszonylag sokat profitált ekkor Lengyelország is, amely a legnagyobb kőszénellátóvá vált a szervezeten belül relatíve jó minőségű termékeivel.³⁶ Összességében, különböző számítások szerint a rögzített árak alkalmazásával a Szovjetunió az 1950-es években a partnerországokkal folytatott kereskedelemről 17 milliárd dolláros nyereségre tett szert.³⁷

Összegezve elmondható, hogy a Szovjetunió a második világháborút követő időszakban nemcsak politikailag és katonailag, hanem gazdaságilag is teljes egészében alárendelte a térség államait a szovjet érdekeknek és igyekezett Közép- és Kelet-Európát minél szorosabban integrálni a nagytérszerkezet kereteibe. A kommunista vezetés által szorgalmazott teljes önállóságot sem sikerült megteremteni, mert az öt- és hatéves tervekben megfogal-

mazott iparosítási politikát csak növekvő nyersanyag- és gépbehozattal lehetett biztosítani. Regionális munkamegosztás helyett egyoldalú függőség alakult ki a Szovjetunió és régió országai között. A KGST-n belüli együttműködés alapvető vonása a belső kapcsolatok sugaras jellege volt. Valamennyi kis európai tagországnak intenzív kapcsolata csak a Szovjetunióval alakult ki, egymás közötti kapcsolataik jóval lazábbak voltak, egymással való forgalmuk is többnyire jelentősen elmaradt a Szovjetuniótól. A sugaras kapcsolatok kialakításában több tényező is fontos szerepet játszott. A hidegháború idején a tőkés piacgazdaságú országok kiterjedt nyugati embargója megfosztotta a Szovjetuniót és a szocialista blokk államait a fejlett technológia importjának lehetőségétől. Gépeket és berendezéseket tehát csak a KGST országaiból tudtak beszerezni. Ezzel magyarázható, hogy a KGST-országokban a szovjet gépvásárlások dinamikus fejlődésnek indultak. Közép- és Kelet-Európa országaiban ugyanis a nyersanyagkincs csekély és rossz minőségű (drágán kitermelhető) volt, az ötvenes években pedig a nyugati beszerzési forrásokat teljesen elzárták előlük, így gazdaságaik erősen függtek a szovjet nyersanyagszállításoktól. A kapcsolatok sugaras jellege és az iparosítás extenzív jellege magyarázza, hogy a kisebb KGST-országok teljes exportjában (a magyar exportban is) a géphányad igen magas volt. A gépek és berendezések összes exportban való részaránya jóval magasabb volt, mint ahogy ezeknek az országoknak a tényleges gazdasági fejlettsége indokolta tette volna.³⁸

3. Konklúzió

Az 1949 januárjában Moszkvában megalakult Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa működése során a szovjet politikai és gazdasági megfontolások érvényesültek. A kölcsönös előnyökre épülő kereskedelem helyett a KGST-országok olyan árrendszert alkalmaztak, melyek teljesen kiiktatták a piaci mechanizmust, a keresleti és kínálati viszonyokat. Helytálló a szakirodalom azon megállapítása, miszerint a kereslet és kínálat öntörvényűen alakult a KGST piacán, ami szorosan összefüggött a szocialista piac önálló árviszonyainak kialakításaival.³⁹ 1950-ben vezették be a rögzített árat, melyet teljesen függetlenítettek a világpiaci folyamatoktól. A mesterséges árak nem tükrözték a társadalmi ráfordításokat. Ezt az árrendszert 1957-ig tartották fenn, melynek célja a szovjet érdekszférába tartozó országok számára a világpiaci áringadozások nemkívánatos hatásainak kiküszöbölése volt.

A merev és bürokratikus tervezéskorrendszer megakadályozta a KGST-n belüli hatékony munkamegosztás kialakulását és a tagországok közötti gazdasági együttműködés kiépítését és elmélyítését. Egyértelmű, hogy Sztálin semmilyen konkrét szerepkörrel nem kívánta felruházni a Szovjetunió és a szocialista blokk országait tömörítő szervezetet. Mindegyik ország a teljes autarkia megteremtésére és szovjet mintának megfelelően az erőltetett iparfejlesztési politika megvalósítására törekedett. Mindez szorosan összekapcsolódott a közép- és kelet-európai kommunista vezetők részéről a sztálini vezetés és a szovjet gazdaságpolitika feltétlen követésével és tévedhetetlenségének hangsúlyozásával, ami jól jellemezte az 1950-es években kiépült totalitárius diktatúrát. Ugyanakkor a belső önellátás nem valósult meg sem a Szovjetunió, sem pedig a KGST-tagországok szintjén, miközben a kommunista országokat teljes egészében elszakították a kapitalista országok piacaitól és a világgazdasági folyamatoktól.

JEGYZETEK / NOTES

1. Márer Pál (1997): A „szovjet blokk” mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok. In. Bán D. András – Diószegi László – Márer Pál – Pritz Pál – Romsics Ignác: Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században. Teleki László Alapítvány. Budapest. 259. old.
2. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Pécs. 110. old.
3. Márer (1997): 238. old.
4. Gulyás (2005): 110. old.
5. Márer (1997): 238. old.
6. Gyarmati György (1992): Föderációs tervek a második világháború után. Politikatudományi Szemle. 1992/2. szám. p. 111-121. old.
7. Márer (1997): 238-239. old.
8. Barbara, Jelavich (2000): A Balkán története II. kötet. 20. század. Osiris Kiadó. Budapest. 282-286. old.
9. Spulber, Nicholas (1957): The economies of communist Eastern-Europe. Cambridge – New York. 167-179. old.
10. Gulyás (2005): 110. old.
11. Borvendég Zsuzsanna (2017): Az „impexek kora”. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Budapest. 17. old.

12. Matejka, Harriet (1986): The Foreign Trade System. In. M. C. Kaser (eds.): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. III. Institutional change within a planned economy. Clarendon Press. Oxford. 251-254. old.
13. Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 217. old.
14. Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (1995): Economic change in Eastern Europe since 1918. Chapter 7. Eastern Europe within the Soviet orbit. Aldershot, Hants, England: E. Elgar. 133. old.
15. Turnock, David (2006): The economy of East Central Europe, 1815-1989. Stages of transformation in a peripheral region. Routledge. London and New York. 310-311. old.
16. Gulyás (2005): 111. old.
17. Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 162. old.
18. Gulyás (2005): 113. old.
19. Kaposi (2004): 218. old.
20. Márer (1997): 248. old.
21. Csaba László (1984): Kelet-Európa a világgazdaságban. Alkalmazkodás és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 61. old.
22. Kornai János (2012): A szocialista rendszer. Kalligram Kiadó. Pozsony. 376. old.
23. Kaposi (2004): 218-219. old.
24. Kaposi (2004): 219. old.
25. Teichova, Alice (1988): The Czechoslovak Economy 1918-1980. Routledge. London and New York, 136. old.
26. Szávai Ferenc (2009): A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. In. Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 153. old.
27. Berend T. Iván (1999): Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944-1990. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944-1990. Vince Kiadó. Budapest. 110. old.
28. Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 143-144. old.
29. Aldcroft – Morewood (1995): 133. old.
30. Csikós – Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredfordulón. Akadémiai Kiadó. Budapest. 163. old.

31. Brus, Włodzimierz (1986): 1950 to 1953: The peak of Stalinism. In: M. C. Kaser (eds.): *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*. Vol. III. Institutional change within a planned economy. Clarendon Press. Oxford. 16. old.
32. Gunst Péter (2006): *Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989)*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 135. old.
33. Berend T. Iván (2008): *Európa gazdasága a 20. században*. MTA Történettudományi Intézete Budapest. 164. old.
34. 1957-ben vezették be az ún. bukaresti árelveket. Ennek értelmében ötéves világpiacon árat vettek figyelembe, és a szocialista országok terveiben foglalt exportokat és importokat. Ezeket átszámították technikailag rubelre, majd ezeken az árakon számoltak. A teljes belső önellátásra törekvő KGST tehát fél szemmel a világpiacon nézett és onnan kölcsönözte az egymás közötti kereskedelmi árakat. Botos Katalin (2007): *Rendszerváltástól rendszerváltásig. A tervutasításos gazdaságirányítás kiépülésének fénykora 1948-1956*. Heller Farkas Füzetek. Közgazdasági és Társadalomtudományi folyóirat. V. évf. 2007. Budapest. 8-9. old.
35. Berend (2008): 164. old.
36. Kaposi (2004): 219. old.
37. Ivan T. Berend (2006): *An Economic History of Twentieth-Century Europe. Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge University Press. Cambridge. 2006. 167. old.
38. Köves András (2008): *A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra, I. Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban*. Közgazdasági Szemle. L. évf. 2003/7-8. szám. 638-639. old.
39. Berend T. Iván (1980): *A magyar gazdaság és a világpiac a 20. században*. In: Böröczfy Ferenc (szerk.): *A magyar gazdaság fejlesztési útjairól*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 215. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (1995): *Economic change in Eastern Europe since 1918*. Chapter 7. *Eastern Europe within the Soviet orbit*. Aldershot, Hants, England: E. Elgar. 128-156. old.
- Barbara, Jelavich (2000): *A Balkán története II. kötet. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest. 282-286. old.
- Berend T. Iván (1980): *A magyar gazdaság és a világpiac a 20. században*. In: Böröczfy Ferenc (szerk.): *A magyar gazdaság fejlesztési útjairól*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 190-221. old.
- Berend T. Iván (1999): *Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944-1990. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944-1990*. Vince Kiadó. Budapest. 106-111. old.
- Berend T. Iván (2008): *Európa gazdasága a 20. században*. MTA Történettudományi Intézete Budapest. 163-166. old.
- Borvendég Zsuzsanna (2017): *Az „impexek kora”*. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Budapest. 17-21. old.
- Botos Katalin (2007): *Rendszerváltástól rendszerváltásig. A tervutasításos gazdaságirányítás kiépülésének fénykora 1948-1956*. Heller Farkas Füzetek. Közgazdasági és Társadalomtudományi folyóirat. V. évf. 6-17. oldal.
- Brus, Włodzimierz (1986): *1950 to 1953: The peak of Stalinism*. In: M. C. Kaser (eds.): *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*. Vol. III. *Institutional change within a planned economy*. Clarendon Press. Oxford. 3-39. old.
- Csaba László (1984): *Kelet-Európa a világgazdaságban. Alkalmazkodás és gazdasági mechanizmus*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 60-63. old.
- Csikós – Nagy Béla (1996): *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredfordulón*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 162-166. old.
- Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt. Pécs. 110-113. old.
- Gunst Péter (2006): *Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989)*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 132-135. old.
- Gyarmati György (1992): *Föderációs tervek a második világháború után*. Politikatudományi Szemle. 1992/2. szám. 111-121. old.
- Honvári János (2005): *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Aula Kiadó. Budapest. 143-147. old.
- Ivan T. Berend (2006): *An Economic History of Twentieth-Century Europe. Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge University Press. Cambridge. 2006. 167-171. old.

- Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 217-223. old.
- Kornai János (2012): A szocialista rendszer. Kalligram Kiadó. Pozsony. 375-379. old.
- Köves András (2008): A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra, I. Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban. Közgazdasági Szemle. L. évf. 2003/7-8. szám. 635-653. old.
- Matejka, Harriet (1986): The Foreign Trade System. In. M. C. Kaser (eds.): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. III. Institutional change within a planned economy. Clarendon Press. Oxford. 250-262. old.
- Márer Pál (1997): A „szovjet blokk” mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok. In. Bán D. András – Diószegi László – Márer Pál – Pritz Pál – Romsics Ignác: Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században. Teleki László Alapítvány. Budapest. 235-307. old.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszakában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 151-167. old.
- Spulber, Nicholas (1957): The economies of communist Eastern-Europe. Cambridge – New York. 167-179. old.
- Szávai Ferenc (2009): A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. In. Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 147-161. old.
- Teichova, Alice (1988): The Czechoslovak Economy 1918-1980. Routledge. London and New York, 134-139. old.
- Turnock, David (2006): The economy of East Central Europe, 1815-1989. Stages of transformation in a peripheral region. Routledge. London and New York. 289-358. old.